

KATALOGY GRAMOFONOVYCH FIREM ZE ZAČÁTKU 20. STOLETÍ

Filip Šír

filip_sir@nm.cz

Národní muzeum, Česká republika

Gabriel Gössel

goessel@volny.cz

Národní muzeum, Česká republika

Příspěvek je dostupný pod licencí Creative Commons licence: CC-BY-SA-4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>).

Abstrakt

Pojmem šedá literatura je možné označit také dokumenty typu nakladatelské či firemní katalogy. K takovým patří také katalogy gramofonových firem, které přinášely svědectví o produkci zvukových dokumentů resp. nahrávek. Tyto nahrávky jsou dodnes součástí sbírek řady institucí avšak žádná z nich nevlastní tyto sekundární informační zdroje a není proto schopná přispět k celkovému pohledu na kulturní dědictví doby, kdy se gramofonový průmysl začal bouřlivě rozvíjet.

Klíčová slova

Gramofonové firmy, nakladatelské katalogy, 20. století, diskografie, zvukové dokumenty

Předložená práce vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národní muzeum (DKRVO 2016/47, 00023272).

Úvod

Úvodní slovo článku spojeného se šedou literaturou by ve většině případů začínalo vždy podobně, a to vysvětlením významu termínu šedá literatura. Před samotným textem našeho článku jsme se proto rozhodli poukázat na tři pohledy spojené s termínem šedá literatura. Záměrně je budeme řadit podle let, kdy byly vytvořeny. Úmyslně se snažíme dát na jedno místo tyto tři zdroje, neboť je potřeba si uvědomit, že ač známe či se setkáváme s pojmem šedá literatura, není zde instituce, která by ve 20. a 21. století měla nějaké spojení s problematikou zvukových dokumentů, resp. s katalogy gramofonových firem.

1993 - Česká terminologická databáze z oblasti knihovnictví a informační vědy (TDKIV)

Dokumenty, které nejsou publikovány obvyklým způsobem a nejsou proto dostupné na běžném knižním trhu (např. diplomové a dizertační práce, výzkumné zprávy, interní dokumenty, oficiální publikace atd.). Pro vyhledávání a distribuci šedé literatury existují specializované informační systémy (např. databáze SIGLE).¹

2006 - Šedá literatura v době internetu

Nejen pojem, ale i obsah tématu „šedá literatura“ je poměrně nejednoznačný. Vyčerpávající definice šedé literatury není snadná, přednost se dává spíše obecnému popisu této literatury. Nejčastěji je popisována vyjádřením, že jde o „publikace, které nejsou dostupné prostřednictvím běžných knihkupeckých zdrojů a postupů“. Označována bývá také jako „nekonvenční“ či „polopublikovaná“ literatura.²

2008 – Šedá literatura

Šedá literatura, tzv. nepublikovaná či polopublikovaná, jsou informace produkované na všech úrovních vládních, akademických, obchodních a průmyslových institucí jak v elektronické, tak v tištěné podobě, které neprošly standardním vydavatelským procesem či nejsou distribuovány do standardní prodejní sítě, tj. jsou vydávány institucemi, jejichž hlavní činností není vydavatelská činnost.³

Z výše uvedených termínů je pro náš účel důležité zmínit to, že nejsou explicitně vymezené dokumenty spjaté s problematikou zvukových dokumentů. Tedy, že nejsou uvedeny katalogy gramofonových firem, zdroje diskografických dat, které by měly být uchovávány stejně, jako tomu je u vysokoškolských prací apod. Pokud toto spojíme i s faktem, že zde není instituce spravující tyto historické dokumenty, dostáváme se k otázce, zda není třeba na tento problém poukázat, a to jediným a možným řešením: totiž že detailně vysvětlíme, k čemu tyto katalogy sloužily, co se v nich nacházelo nebo lokalizujeme výskyt převážně mimo paměťové instituce.

¹ MATUŠÍK, Zdeněk. Šedá literatura. In: KTD: Česká terminologická databáze knihovnictví a informační vědy (TDKIV) [online]. Praha: Národní knihovna ČR, 2003- [cit. 2016-08-15]. Dostupné z: http://aleph.nkp.cz/F/?func=direct&doc_number=000001056&local_base=KTD.

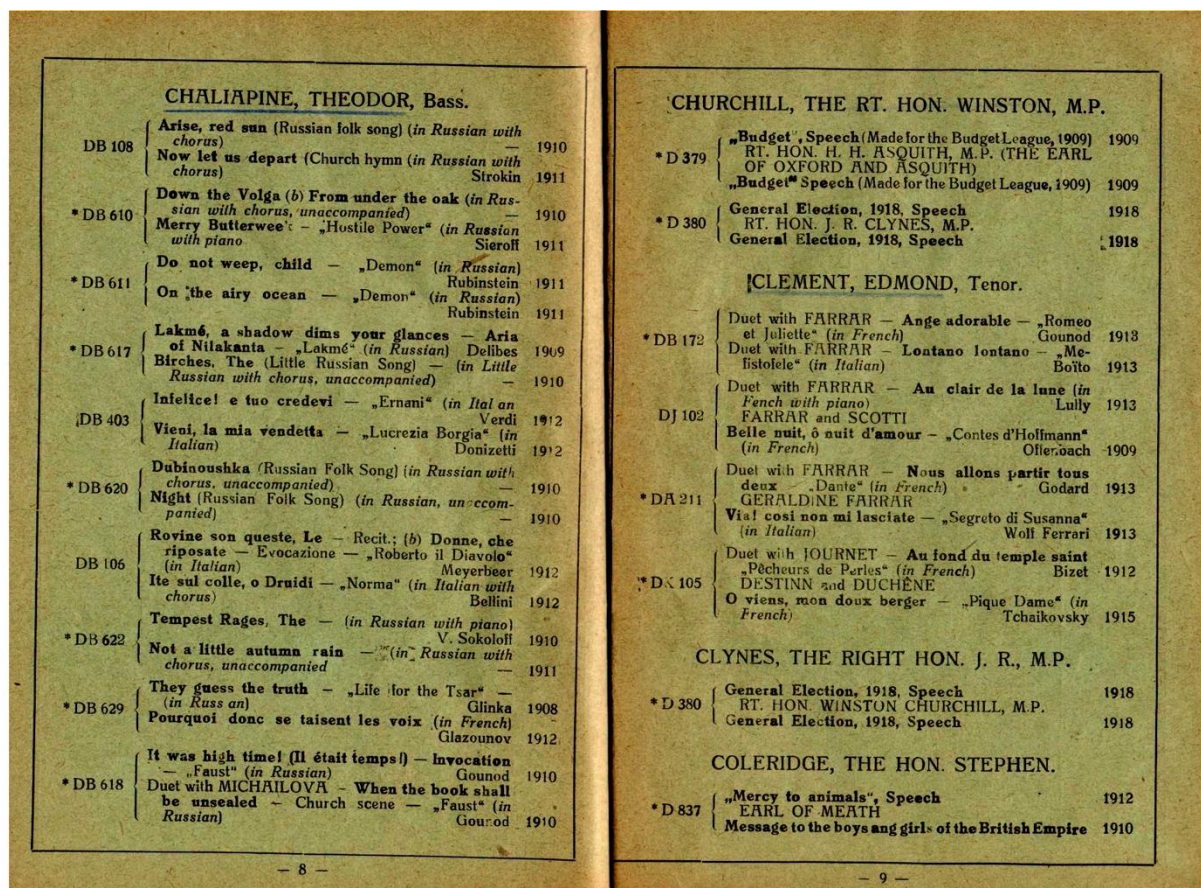
² MYŠKOVÁ, Petra. Šedá literatura v době internetu. In: Knihovny současnosti 2006. Brno: Sdružení knihoven ČR, 2006. s. 279-284. ISBN 80-86249-41-7. Dostupné z: <http://www.sdruc.cz/sdruc/publikacni-cinnost/clanek/knihovny-soucasnosti-2006-sbornik>.

³ Šedá literatura. Národní technická knihovna [online]. Praha: NTK, 2008 [cit. 2016-09-13]. Dostupné z: <https://www.techlib.cz/cs/2947-seda-literatura>.

V našem případě to znamená obrátit se na soukromé sběratele soukromým sběratelům a pokusit se o záchranu tohoto někdy i primárního a jediného zdroje pro tvorbu diskografických děl.

Při zkoumání historie záznamu zvuku by si badatelé při kompletování údajů o existujících zvukových záznamech přáli mít fyzicky k dispozici v ideálním případě všechny předmětné záznamové nosiče, v našem případě fonografické válečky a šelakové desky. Takový ideální stav ovšem nikdy nemůže existovat, neboť vydávání zvukových snímků – hlavně v počátcích historie záznamu zvuku - byla celosvětově, natož regionálně, činnost nekoordinovaná a nekoordinovatelná. Činnost probíhající výlučně podle zákona nabídky a poptávky, finanční síly jednotlivých producentů a v neposlední řadě ji určovala též potenciální kupní síla cílového trhu, pro nějž byly dané nosiče určeny. Nahrávací knihy někdy již dávno neexistujících gramofonových společností se většinou nedochovaly, ať již z důvodu změn politických režimů, válek či častých změn majetkových poměrů v daných firmách. Podobně zřídka se zachovaly prodejní katalogy někdejších gramofonových firem, i když jde prakticky o jediné prameny, navíc někdy i dost nespolehlivé, umožňující poznání naší kulturní minulosti, jak ji zrcadlí – i když často značně pokřiveně - právě historické zvukové záznamy. Katalogy a seznamy historických fonografických válečků a gramofonových desek, kdysi bezcenná komodita na jedno použití, dnes představují nepostradatelnou pomůcku při tvorbě diskografií jednotlivých interpretů či sestavování soupisu celkové produkce dané gramofonové firmy v daném časovém období.

Pozitiva i negativa používání firemních katalogů a dalších propagačních materiálů lze přiblížit na příkladu sestavování první ucelené diskografické publikace o nahrávkách na gramofonových deskách československé gramofonové firmy Esta, činné v letech 1930-1946. Dva nejdůležitější údaje, nutné pro určení přesné doby vzniku dané nahrávky, přináší primárně matriční a sekundárně objednávací číslo. Obě tato čísla obvykle bývají opatřena různými prefixy a sufixy, jejichž znalost nám navíc umožňuje identifikovat nahrávacího technika, první či opakovanou nahrávku, číslo lisovacího stroje a cenovou kategorii, do níž má výsledná nahrávka být zařazena. Nemáme-li fyzicky k dispozici výlisek dané desky, z níž tyto údaje lze vyčíst, můžeme pracovat pouze s objednávacím číslem, pod kterým byla tato nahrávka zařazena v katalogu - pokud se ovšem zachoval. Objednávací čísla desek bývají obvykle zveřejňována ve vzestupné řadě, v případě desek Esta ale byly naplňovány na přeskáčku, a to mimo jiné v důsledku iracionálních rozhodnutí různých vedoucích pracovníků, odpovídajících v různých letech za tvorbu repertoáru. Pro úspěšné sestavení diskografie této firmy jsme proto byli nuceni pracovat jak s maximálním množstvím skutečně zjištěných desek, tak se všemi dostupnými katalogy a dalšími propagačními materiály firmy Esta a postupně zároveň eliminovat prokazatelné četné chyby, které tyto materiály obsahovaly.

Obrázek 1: Příklad katalogu nahrávek značky His Master's Voice

Tolik tedy příklad využití firemních katalogů v současné diskografické praxi. Informace o prvních komerčních zvukových nosičích prostřednictvím takových katalogů se objevily současně s uvedením těchto zvukových nosičů na trh. Velká americká firma *Columbia Phonograph Co.* publikovala svůj první katalog fonografických váleček v roce 1891 – obsahoval výčet asi dvou stovek nahrávek. O dva roky později měl katalog této firmy už 32 stránek. První katalog nahrávek na gramofonových deskách vydala kolem roku 1892 londýnská firma *Parkins & Gotto*, zabývající se mimo jiné dovozem prvních gramofonů a desek jejich vynálezce Emile Berlinera do Anglie. Tento katalog tvořil proužek papíru o rozměrech asi 20x12 cm – na jedné straně byl vyobrazen gramofonek na kličku neboli „mluvicí stroj“, provázený následujícím textem: „Tato veselá zvláštnost může působiti nekonečnou radost dětem všeho věku. Máme to potěšení představití vám recitaci básničky *Svíť, hvězdičko, svíť* hlasem tak komickým, že nelze než se rozesmát.“ Pokud ovšem posluchače tehdy něco rozesmálo, pak především silný německý přízvuk v angličtině pana Berlinera, který osobně na svém vynálezu – tedy na gramofonových deskách – přednášel oblíbené říkanky amerických dětí. Výpravné barevné katalogy vydával v USA koncem devatenáctého století výrobce dnes velice raritních fonováleček s nahrávkami světových hvězd operního nebe Gianni Bettini. Publikování katalogů svých nahrávek věnovala od počátku dvacátého století velkou pozornost každá gramofonová firma, která se chtěla udržet na trhu. Takové katalogy mívaly různou podobu – od pouhého listu papíru s výčtem několika nejoblíbenějších skladeb až po pečlivě vybavené barevné publikace v tvrdé vazbě, uvádějící kromě vyčerpávajícího soupisu všech vydaných nahrávek firmy i další výrobky z její produkce, jako gramofony či jejich součásti, ale i mnoho dalších, mnohdy kuriózních doplňků: kartáčků na čištění desek, olejniček se speciálním olejem na mazání pérových strojků gramofonů, benzinových roztoků na smývání

nahraneho záznamu z voskových válečků (aby je bylo možné znovu nahrát), různých nůžek či strojků na ostření bambusových či ocelových jehel, několik druhů balení jehel pro různou hlasitost reprodukce, přístrojů na zjišťování rychlosti otáčení talíře gramofonu, atd. I když takových katalogů vycházelo hlavně v letech před první světovou válkou mnoho a v obrovských nákladech, z těch nejstarších se zachovalo jen velice málo.

A jak tomu bylo u nás doma? První zatím nalezený seznam českých nahrávek na fonoválečcích a gramofonových deskách obsahuje poměrně rozsáhlý katalog velkoobchodní firmy *Bial & Freund* se sídlem ve Wroclawi (tehdy Breslau), vydaný na podzim roku 1901. Kromě stovek nahrávek mezinárodního repertoáru uváděl i více než dvě desítky „Böhmische Gesänge“ v podání anonymních interpretů. Diskografický průzkum zatím umožnil identifikaci asi poloviny těchto snímků - šlo o fonoválečky německého zastoupení americké firmy Columbia natočené v Berlíně tenoristou Otakarem Mařákem a sopranistkou Josefinou Krausovou. Jako další česky zpívající interpret byl ztotožněn jistý Siegfried Adler, po němž bohužel nezůstala v historii žádná stopa.

Nejstarší nalezený katalog českých nahrávek na gramofonových deskách tehdy největší gramofonové firmy na světě *The Gramophone Co. Ltd.*, pyšníci se barevným obrázkem pejska Nipper na obálce, pochází z roku 1909, a na 30 stránkách přináší hlavně seznam nahrávek českých operních pěvců včetně jejich fotografií. Další české katalogy této firmy vycházely od roku 1911 čtyřikrát do roka. Obvykle mívaly kolem sta stránek formátu A5 a uváděly již kromě stovek českých snímků i tisíce nahrávek mezinárodního repertoáru, které si případný zájemce mohl objednat u některého z autorizovaných dovozců desek mateřské anglické firmy. Až do roku 1915 mimoto každý měsíc vycházely zpravidla dvoustránkové letáčky se seznamy posledních novinek v podání českých interpretů na deskách mateřské firmy. Tato praxe ustala právě v roce 1915, neboť v letech první světové války britská Gramophone Company – stejně jako další tehdejší gramofonové firmy - žádné nové české snímky nenatáčela. V poválečném období byla činnost této firmy obnovena v roce 1921, kdy byl ředitelem jejího zastoupení pro Československo jmenován Karel Hašler. Od téhož roku vycházely v češtině každým rokem poměrně obsáhlé katalogy desek této značky, uvádějící též tisíce snímků mezinárodního repertoáru. Nová vydání obvykle obsahovala upozornění, že stávajícím seznamem se ruší veškerá dřívější vydání. V roce 1930 například takový seznam formátu A5 obsahoval více než 300 stránek. Mimoto až do roku 1939 publikovala československá pobočka firmy Gramophone Company, vydávající u nás tehdy především desky značek His Master's Voice a Columbia, také zpravidla měsíčně několikalistové letáčky upozorňující na novinky v repertoáru desek těchto značek.

Velká francouzská firma Pathé přinášela od roku 1905 český program na fonoválečcích, později též i na deskách. Tyto snímky firma Pathé natáčela až do roku 1908 ve Vídni s českými umělci trvale angažovanými u tamějších divadel či operních domů. To je také důvod, proč někteří z nich již nenatočili žádné snímky pro jiné gramofonové firmy zastoupené na českém trhu, které český program nenatáčely mimo území českých zemí. Katalog fonoválečků firmy Pathé z roku 1906 uvádí také několik českých snímků v podání jisté Bronislawy Wolske, sopranistky pravděpodobně polského původu. Poslední nalezený katalog desek této firmy pochází z roku 1912, po válce firma Pathé své zastoupení v ČSR již neobnovila. Další velkou zahraniční firmou s extenzivním českým repertoárem byla anglo-německo-italská *International Talking Machine Record*, která jako první na světě uvedla v roce 1904 na trh oboustranné desky značky Odeon. Katalogy českých nahrávek na těchto deskách přinášely

novinky čtyřikrát do roka, pro distributory desek a gramofonů této a dalších značek německého mateřského Lindströma koncernu mimoto již od roku 1902 vycházel v češtině firemní čtvrtletník „Lindström zpravodaj“.

Badatelsky zajímavé jsou též různé občasníky či nepravidelně vydávané tiskoviny z produkce různých velkoobchodníků, vydávajících se obvykle za „výhradní“ či „generální“ zástupce některé z velkých zahraničních firem přítomných na českém či moravském trhu. Poměrně výpravné katalogy vydával každoročně na křídovém papíře a s mnoha fotografiemi pražský velkoobchodník Josef Vrba. Kromě seznamu fonováleček a gramodesek řady různých výrobců přinášely též rozsáhlý sortiment součástí ke gramofonům a fonografům, včetně řady dalších doplňků pro uchování nebo přepravu fonováleček a gramodesek. Brněnská firma Jarušek & spol. vydávala dokonce velkoformátový občasník *Jaruškovy besedy* obsahující řadu rádoby osvětových článků na téma reprodukovávané hudby a seznamy fonováleček a gramodesek s nahrávkami zahraničních interpretů, exportovanými tehdy touto firmou například až do Bosny. Takové tiskoviny často obsahovaly klamavou reklamu, nesprávné údaje a očeňování konkurence. Tak například firma Josef Kukla v inzerci tvrdila, že její „nové oboustranné desky Mozart vydrží dvakrát tolik, co desky jiné“ - ve skutečnosti šlo o výprodejové desky značky *Lyrophon* s neutrální etiketou, které pan Kukla pouze opatřoval vlastní papírovou přelepku. Často byla v takových letáčích například zdůrazňována skutečnost, že daný obchod je „český a křesťanský“ (firma Landiš, Praha), případně potenciální zájemce nabádaly, že by měli zvážit, proč „podporovat židovské obchodníky z Vídně či Krakova, máme-li domácí dobrý závod?“ (firma Jarušek, Brno).

V zásadě nejužitečnější badatelskou pomůckou představují katalogy či seznamy, které svým prodejčům dodávaly přímo výrobní firmy, případně je dotiskovali domácí zástupci dané firmy. Jako nejdůležitější údaj obsahovaly objednávací čísla desek, údaje o interpretovi a názvy skladeb. České katalogy desek německé firmy Homokord uváděly až do konce éry mechanického nahrávání desek - tedy zhruba do konce dvacátých let - také matriční čísla jednotlivých nahrávek. Ta představují cosi jako rodné číslo každé nahrávky, z něhož lze obvykle odvodit i přesné datum natočení daného snímku. Úvodní stránky firemních katalogů většinou uváděly také zásady značení desek - v případě etikety HMV například prefix objednávacího čísla AN platil pro desky o průměru 30 cm a AM pro desky o průměru 25 cm. Podobu prefixu určovala také prodejní cena desky, navíc cenovou kategorii dané desky obvykle reflektovala i barva etikety. V případě desek značky HMV o průměru 30 cm s běžnou granátovou barvou etikety byla v polovině třicátých let prodejní cena 22,50 Kč, hodnotnější nahrávky zahraničních interpretů byly umísťovány na etiketu černou (28,- Kč) a nejdražší desky této značky měly etiketu bílou a prodávaly se za 80,- Kč.

Pokud jde o řazení jednotlivých hudebních žánrů v katalogích desek, již od počátku se ustálila praxe základního rozdělení na snímky orchestrální a zpěvní. Snímky orchestrální byly dále rozděleny na pochody, valčíky, polky, mazurky, hymny, koncertní a charakterní skladby, národní tance, hudbu symfonickou, operní snímky, operetní snímky a moderní tance. Ty byly dále rozděleny například na foxtroty, tanga, charlestony a další druhy tanců. Zpěvní snímky uváděly odděleně nahrávky tenoristů, sopranistek, duet a sborů. Instrumentální snímky byly řazeny podle nástrojů, obvykle začínaly sólovými houslovými a klavírními snímky, až po kdysi oblíbené citery, xylofony, pikoly či lesní rohy. V dalších oddílech byly uváděny humoristické snímky, pohádky či vánoční snímky.

Katalogy gramofonových desek byly obvykle nabízeny pravidelným zákazníkům firmy zdarma na prodejnách. V případě tehdy běžného zaslání desek poštou na dobírku byla každá zásilka jistého minimálního počtu desek doplněna nejnovějším katalogem firmy a dalšími propagačními materiály. Od konce dvacátých let minulého století gramofonové firmy začaly kromě pravidelně publikovaných katalogů novinek a doplňků v repertoáru nabízených desek vydávat též různé námětové publikace zaměřené například na nahrávky operní a symfonické hudby, filmové hudby, pohádek pro děti apod. Také periodicita propagačních tiskovin nabývala na intenzitě: firma Esta například od poloviny třicátých let publikovala několikastránkové letáky s uvedením novinek již každý měsíc. Pokud jde o výši nákladu takových tiskovin, odvíjel se nejspíš od počtu distribučních prodejen gramofonových desek dané firmy, které je pochopitelně musely mít pro své zákazníky k dispozici v přiměřeném počtu kusů. Gramofonové desky některých značek se prodávaly výlučně v několika málo prodejnách v republice – například desky značky Dixi prodávala v roce 1933 v ČSR pouze necelá desítka jednotkových domů Je-Pa a desky značky Pallas se v letech 1935-1937 daly koupit pouze v Praze ve dvou firemních prodejnách. Koncem třicátých let naopak desky značky Esta prodávala nejméně stovka obchodů po celé republice a lze předpokládat, že tehdy největší česká gramofonová firma Ultraphon distribuovala své desky do mnohem vyššího počtu prodejních míst.

Serióznější velkoobchodníci většinou ponechávali ve svých katalozích původní objednáací čísla nabízených desek příslušných etiket, takže rekonstrukce celé produkce dané firmy je pak poměrně snadná. Většinou ale obchodníci ve svých katalozích uváděli vlastní objednáací čísla, pod nimiž nabízeli desky různých výrobců. Takové katalogy jsou pro badatelské využití nepoužitelné, neboť většinou neumožňují příslušnou nahrávku identifikovat. Touto praxí byl známý například největší pražský velkoobchod Jana Kettnera, jehož katalogy se paradoxně objevují poměrně často. Určitou komplikaci pro badatele představují také někdejší časté majetkové změny, kapitálové přesuny a slučování jednotlivých výrobců desek do koncernů, kdy nový majitel začal na nově zavedené etiketě znovu lisovat starší nahrávky z produkce mezitím zaniklé firmy, někdy dokonce pod pozměněnými názvy skladeb, s jinými jmény interpretů či skladatelů, jinými názvy doprovodných orchestrů a navíc v jiných kombinacích obou stran desky. Nový vydavatel také někdy použil v nových propagačních materiálech firemní obrazové známky původního vydavatele, v nichž nahradil například jen název původní etikety novou. Katalogy takových desek jsou pak velice diskutabilním a zmatečným příspěvkem pro práci badatele, respektive pro sestavování diskografií jednotlivých gramofonových firem.

Jen v poměrně řídkých případech byli v letech před první světovou válkou v katalozích uváděni autoři jednotlivých nabízených skladeb. Důsledněji začali být uváděni až po roce 1918, kdy Československo přistoupilo na zásady autorského zákona. Výplatu tantiém za užití hudebních děl tiskem či její zveřejnění na zvukovém nosiči začaly ve dvacátých letech hlídat různé organizace typu OSA či AMMRE. Z nových vydání katalogů některých firem lze vyčíst i změny dané proměnami politické situace: tak například stejné snímky vojenské dechové hudby označované v roce 1914 jako „C. a k. pěšího pluku č. 28“ byly po roce 1918 označovány na etiketách jako nahrávky „Hudby československého pěšího pluku č. 28“. Prvorepubliková „Hudba 5. pluku T. G. Masaryka“ se během protektorátu stala „Hudbou vládního vojska“ a z názvů různých kompozic, věnovaných některým z prvorepublikových politiků, na etiketách desek s reedicemi týchž kompozic tato jména musela zmizet. Katalogy gramofonových desek

po roce 1945 navíc obvykle obsahovala předmluvy odůvodňující vyřazení „nehodných“ starších snímků, jež byly „podrobovány revisi po stránce umělecké i technické a podle potřeby nahrazovány snímky novými...“ – tedy nepochybně „politicky korektnějšími“, řekli bychom dnes.

Závěr

Na závěr jen dodejme, že katalogy historických gramofonových desek, stejně jako prospekty a další informační materiály někdejších gramofonových firem dnes pro každého badatele představují nejen cenný zdroj informací, ale i úsměvný pohled do minulosti. Zmíněné katalogy, jakožto součást šedé literatury, patří mezi důležité informační zdroje a měla by jim být věnována pozornost, neboť se v první řadě jedná o publikace informující o nahrávkách tvořících součást zvukového kulturního dědictví. Efektivní registrace zvukové šedé literatury a její komplexní monitoring jsou důležité – naskytá se tedy otázka, zda není řešením systematický sběr historických dokumentů a jejich ochrana a uchování v digitální podobě v Národním úložišti šedé literatury (NUŠL).